

ЛІНГВІСТИЧНА СИТУАЦІЯ В РИМСЬКІЙ ІМПЕРІЇ III-IV СТ.

Валентина Миронова

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Бульвар Т. Шевченка, 14, Київ, 01601, Україна

e-mail: philolog@univ.kyiv.ua

Середньовічна латина є продовженням шкільної і літературної латини періоду пізньої Римської імперії. У статті розглядається лінгвістична ситуація до падіння Імперії. Матеріалом дослідження є адміністративні документи і грамоти пізньої Римської імперії.

Ключові слова: лінгвістична ситуація, розмовна латина, пізня Античність, середньовічна латина.

У III столітті Римська імперія зазнавала постійних криз. Перси, готи, аламани та інші варварські народи передрікали римлянам болісну поразку; всередині нескінченні повстання буквально розривали країну. Коли нарешті варварів відтіснили і єдність імперії було відновлено, світ докорінно змінився. Рим більше не був центром політичного і культурного життя. Імператори жили в Мілані, Трирі, Константинополі та в інших містах. Ці міста часто являли собою більш сприятливий ґрунт для інтелектуального життя ніж колишня столиця, і можна було вже тоді передбачити майбутній лінгвістичний розкол.

Сенат вже більше не мав політичного значення. Імператор називався *dominus* і був всемогутнім, його міністри складали *consistorium sacrum*, придворні чиновники мали титул *comites*, тобто “помічники сеньйора, графи”. Імператори запровадили в суспільстві систему станів, за якою кожна особа пов’язувалася з певною професією і певним соціальним класом. Тоді ж встановили нову систему почесних звань. Імператор міг зватися *gloriosissimus*, *serenissimus*, *chrestianissimus*, чиновники поділилися на чотири класи і йменувалися *illustres*, *spectabiles*, *clarissimi* та *perfectissimi*. Між іншим, до імператора зверталися словами *vestra maiestas*, *vestra gloria*, *vestra pietas*, до інших осіб, залежно від їх рангу, словами *vestra excellentia*, *eminentia*, *magnificentia*, *spectabilitas* і т. д. Сани *beatitudo* і *sanctitas* надавалися церковним сановникам. Імператор, кажучи про себе, говорив *nos*, а не *ego*, слуга мав звертатися до нього не *tu*, а *vos*. Під впливом офіційної мови таке вживання множини швидко поширилося на всі соціальні прошарки і трохи згодом почали вживати множину ввічливості при звертанні навіть до своїх колег¹.

Адміністрація імператора, а за нею і церковна канцелярія ввели також інші вислови, що увійшли до середньовічної латини. Наприклад, дуже часто вживали дієприкметники *suprascriptus*, *supradictus*, *praedictus*, *memoratus* замість анафоричного займенника *is*, таким же чином часто заміняли *hic* на *praesens*. У більшості європейських мов надмірне вживання таких слів як “вищесказаний, вищезгаданий, вищеназваний” й досі є ознакою формалізму і педантичності. Латина не мала дієприкметника теперішнього часу дієслова *esse*. З цього виплутувалися, користуючись дієприкметниками *consistens*, *constitutus*, *positus*. Як вважається, саме в офіційній мові імперії розвинулося вживання абстрактного іменника *ministerium* та *imperium minister* замість *imperator*. В документах і грамотах пізньої Античності і Середньовіччя можна часто зустріти слова *officium*, *obsequium*, *coniugium*, *matrimonium* у значенні “чиновник” і “жінка”.

У 313 році імператор Константин видав знаменитий Міланський едикт, де він проголосив свободу віросповідань, а в 392 році імператор Феодосій заборонив язичницькі культи і відтоді повністю запанувало християнство. Християни вели окреме життя, вони утворили окрему групу з великою кількістю адептів, яку зневажали, а часто й переслідували. Їхній партикуляризм сприятливо вплинув на створення нової говірки, яку язичники розуміли так погано, як і нову ідеологію. Тепер вони (християни) були володарями суспільства і нав’язували іншим свої ідеї і мову².

Спочатку в Європі нову релігію сповідували люди зі східних країн, які розмовляли грецькою мовою, і протягом майже двох століть грецька мова була мовою церкви навіть

у Римі. Ось чому велика частина слів християнського вокабуляру запозичена з грецької. В основному це іменники на позначення організацій та церковних інституцій, які пізніше були латинізовані. Таким чином, слово *ecclesia* є дуже давнім запозиченням і це доводить наголос *ecclesia*, а не *ecclesia* (див. далі). Ось кілька слів такого типу: *episcopus*, *presbiter*, *diaconus*, *evangelium*, *baptista* або *baptismus*. Через Біблію до Європи потрапили кілька гебраїзмів таких як *sabbatum*, *pascha*, *satanas*, *gehenna*. Романські народи включили ці слова до своїх мов, щоб до них легко можна було додати латинські суфікси. Так виникли т. зв. змішані утворення: *episcopatus*, *episcopalism*, *baptisator*, *paschalis*. Цікавим однак є той факт, що тоді як більш-менш конкретні реалії передавалися запозиченими словами, для позначення абстрактних понять християнської віри використовувалися латинські слова. Таке смислове навантаження мали давні латинські слова *credere*, *fi des*, *gratia*, *salus*, *revelatio* та багато інших слів з християнським змістом, які мали грецькі відповідники. Щоб формувати нову ідеологію латинською мовою, було утворено крім того певну кількість нових слів. Наприклад, з приходом християнства з'явилися такі слова як *salvare*, *salvator*, *sanctifi care*, *sanctifi catio*, *trinitas*, *incarnatio*, *carnalis*, *passibilis*, *transgressor*.

Європейські християни іноді могли вибирати серед багатьох латинських слів, коли вони мали виражати свої ідеї. У латині була ціла низка дієслів зі значенням "молитися": *obsecrare*, *orare*, *petere*, *precari*, *rogare* і т.д. З усіх цих дієслів *orare* було вже давно витіснене іншими з повсякденної мови і вживалося тільки у кількох сталих висловах, які часто мали архаїчне і урочисте забарвлення. Тому це слово вибирали для позначення християнської молитви і таким чином дали нове життя слову, яке вже майже зникло з латинської мови.

Часто підкреслювалось значення Святого письма для християнської релігії. Не дивно, що християнська латина зазнала великого впливу мови Біблії, яку чули у церкві навіть найскромніші люди, які не вміли читати. Однак давні переклади Святого письма були дуже буквальними. Перекладаючи давньоєврейський текст, Сімдесят тлумачів часто вибирали одне грецьке слово, щоб передати певне давньоєврейське слово, нехтуючи при цьому полісемією оригіналу. Таким чином, давньоєврейське *māḏāl* – "порівняння", "прислів'я", "промова", "слова" завжди перекладали як □□□□□□□□, хоча це грецьке слово не має значення

"порівняння". У латинських версіях Біблії часто запозичували грецьке слово *parabola* у всіх значеннях давньоєврейського оригіналу, навіть у значенні "слово". З мови Біблії вживання слова *parabola* у значенні "слово" перейшло і почало широко використовуватись у повсякденній мові християн. Було навіть утворено слово *parabolare*, яке вперше зустрічається у тексті епохи Меровінгів *Visio Varonti*, розділ 1: *ille nihil valuit parabolare sed digito gulam ei monstrabat* – він нічого не міг сказати чоловікові, а лише показував пальцем на рота. Італійське *parlare* і французьке *parler* показують, що в розмовній латині Пізньої Античності це дієслово вже заміняло дієслово *loqui*, яке не лишило слідів у романських мовах³.

Політична, соціальна й духовна революції III-IV ст. об'єднали інші сили, які швидко трансформували мову. Класична латина була створена і розвинута римською елітою, а в період потрясінь Рим і Італія поступилися місцем провінціям і високі класи суспільства обновилися.

Латинська орфографія зазнала змін у вимові. У написах імператорської епохи зустрічаються слова *veces*, *menus*, *colomnas* замість *vices*, *minus*, *columnas* або *egrotus*, *eris*, *Advaentus*, *Numeratio*, *amenus*, *Phebus* замість *aegrotus*, *aeris*, *Advaentu*, *Numerio*, *amoenus*, *Phoebus*. У авторів раннього Середньовіччя орфографія часто була такою хаотичною, що ледь можна було зрозуміти смисл тексту і визначитися з вимовою, яка ховається за незграбним вживанням літер *i*, *e*, *и*, *o*, *ae*, *oe*.

Ненаголошені голосні випадають і таке явище як синкопа (випадіння літери або складу) стає все більш частим по мірі того як розвивається динамічний наголос. У підручнику з орфографії Пізньої Античності, *Appendix Probi*, читаємо наступні правила: *masculus non masclus*, *vetulis non veclus*, *frigida non fricda*, *tabula non tabla*, *viridis non virdis*. З цих синкопованих форм й походять французькі слова: *mble*, *vieil*, *froid*, *table*, *vert*.

Оскільки кількісний ритм зник, старе правило передостаннього складу більше не діяло. Тому слова, запозичені з грецької мови, по-різному розглядалися у класичну (або архаїчну)

епoxy і пізніше. За часів Цицерона римлянин, розмовляючи рідною мовою, не міг зберігати грецький наголос слів □□□□□□□□□□ і □□□□□□□□□□. Ставити наголос на передостанньому короткому

і не ставити його на передостанньому довгому вважалося проти норми латинської мови.

Але після зникнення вокалічної кількості, яка відбулась також і в грецькій мові, романські народи могли сприймати чужий для них наголос. Таким чином, в розмовній латині кінця Античності існувало два способи наголошувати грецькі слова. Запозичення, що проникли у повсякденну мову до великих змін III-ого століття, були повністю латинізовані: напр., □□□□□□□ і □□□□□□□□□□ стали *sbtēra* і *esclīsia*.

Більш свіжі запозичення зберегли грецький наголос: таким чином, слово □□□□□□□ дало *īremus*, як у романських формах: іт. *çremo* і *ermo*, ісп. *yermo*, старофр. *erm*. У літературній латині кінця Античності і Середньовіччя ситуація не є цілком зрозумілою. Часто дотримувалися класичної системи запозиченої у античних поетів і писали, наприклад, у метричних віршах *sophīa*, але тип *philosophīa*, *acadēmīa*, *abyssus*, *problēma* був більш вживаним. Тільки якщо модель була багатоскладовою з наголошеним останнім складом, латиняни не могли зберігати наголос оригіналу. В цьому випадку вони чули другий наголос на третьому з кінця складі і таким чином, слова такого типу мали наголос на передостанньому складі у латинській мові: *thesaurus*, *baptismus*, *Agatha* були іноді наголошені у латинських віршах⁴. Крім того, треба звернути увагу на переміщення наголосу, що відбувалися у певних словах латинського походження. Загалом же місце наголосу не змінилося; однак є кілька виключень. Траплялося, зокрема, так, що наголос складного дієслова переміщувався з префікса на корінь, перша голосна якого часто вимовлялася. Таким чином, *contīnet* було замінено

на *contenet* у розмовній мові (іт., ісп. *contiene*, фр. *contient*). Тексти рясніли прикладами такої "перебудови": *depremit*, *displacet*, *incadit* і т. д., а у віршуванні наголос часто ставився на передостанній склад навіть коли голосна не змінювалась: *induit*, *invocat*, *retulit* і т. д. Хоча в таких випадках у класичну епоху передостанній склад був коротким, переміщення наголосу все одно відбувалося, оскільки кількісний ритм зник і правило передостаннього складу втратило силу.

Розмовна латина Пізньої Римської імперії зазнала багато інших фонетичних змін. Тут ми згадаємо лише ті, що мають особливе значення для середньовічної латини.

Голосні *e* та *i* у з'янні були закритими, а потім перетворилися у напівприголосну у: *vinea* > *vīna* > іт. *vīna*, ісп. *vīca*, фр. *vīgne*.

Автор *Appendix Probi* застерігав своїх учнів не писати *vīna*, *cavīa*, *lancīa*, *calcīus*, *baltīus*, слова, які багаторазово зустрічаються у латині епохи Меровінгів. Паралельно *o* та *i* в з'янні замінюються на напівголосну; див. *App. Probi: vacua non vaqua, vacuī non vaquī*. Іноді ці голосні просто зникали. Замість *quietus*, *Neapolis*, *duodecim* казали *quetus*, *Napolis*, *dodes*. Перед початковою групою *sp*, *sc*, *st* з'являється протетична голосна: *ispiritus* або *espiritus*, *escola*, *estella*, *espectare* (часто писали *exspectare* і плутали зі складним дієсловом *ex-spertare*); і навпаки *Spanīa* замість (H)*ispanīa*.

На початку імператорської епохи інтервокальне *v* та напівприголосна *i* перетворилися на білабіальний щілинний (Я); звідси, плутанина між *v* та *i* наприклад у написах: *devere*, *iuvēte* < *debere*, *iubēte*, і в *Appendix Probi*, де зустрічається між іншим *baculus non vaculus*, *tabes non tavīs*, *plebes non plevis*, *alveus non albeus*. Приклади, які ми читаємо у *Appendix Probi* показують, що звук *i* між голосними або після приголосної розчиняється у наступній схожій голосній. Таким чином, *quomodo* скорочується до *comodo* і *comō* вже у помпейських написах.

Придихання (аспірація) *h*, яке ще у до літературну епоху почало зникати, у пізнішій латині сполучувало лише орфографічним знаком, через що виникало багато непорозумінь: з одного боку *as*, *ortus*, *oroleum*, *adus* замість *has*, *hortus*, *hordeum*, *adhuc*, з іншого *habundare*, *perhennis*, *chabere*, *hanelare* (фр. *haleiner*) замість *abundare*, *perennis*, *cohibere*, *anelare*.

Деякі інтервокальні групи мали тенденцію до спрощення. Таким чином, *-nct-* стало *-nt-*: замість *sanctus*, *cunctus* казали і писали іноді *santus*, *cuntus* (див. іт., ісп. *santo*, тоді як у фр. *saint* палатальний звук зберігся). Набагато раніше *-ns-* скоротилося до *-s-* (панро-

манське явище). У групі на –mn-, два носових звуки асимілювалися в –nn-, а іноді в –mm-. Тому часто зустрічаються форми типу *alunus* або *sollemus* у написах, а в Середньовіччі у текстах (див. іт. *danno*<*damnum*, фр. *somme*<*somnum*).

Щодо кінцевих приголосних, відомо, що т мало дуже слабку артикуляцію ще на початку латинської літератури. В імператорську епоху тенденція опускати цей звук була загальноприйнятою.

У галузі морфології та синтаксису розмовна латина також зазнала значних змін. Дженрела дозволяють нам говорити про початок занепаду середнього роду, який було замінено чоловічим (*vinum*>*vinus*, *hoc vinum*>*hic vinum*), але множина середнього роду у збірному значенні іноді перетворювалась у жіночий рід (*folium*>*folia*, іт. *foglia*, ісп. *hoja*, фр. *feuille*). Іменники IV-ої відміни перейшли до II-ої, іменники V-ої відміни до I-ої (*fructus*, ген. (р.в) *fructi* як і *murus*, *muri*; *glacies*>*glacia*). Оскільки часто не розрізняли слова *os* “рот, уста”, *os* “кістка”, останній іменник було замінено на *ossum*, і (форма прийнята святим Августином). В середині III-ої відміни нерівноскладові іменники типу *bos*, *bovis*, *lac*, *lactis* нівелюються (вирівнюються) і отримують новий називний відмінок *bovis* і *lacte*. Відбулися певні зміни й у системі відмінків. Клична форма відходить на задній план і замінюється називним відмінком, а препозитивні звороти, особливо з прийменниками *de*, *ad*, *per*, *cum* все частіше замінюють генетив, датив, аблятив. Узагальнюється вживання акузатива після прийменників; вже в помпейських написах можна було прочитати *a pulvinar*, *cum discentes suos*.

В однині еволюція кінцевих звуків призводить до злиття акузатива і аблятива: *portam*>*porta*, *murum*>*muro*, *canem*>*cane*.

Кажучи про прикметник і прислівник, слід зазначити, що часто відбувалося плутання між позитивним, вищим і найвищим ступенями порівняння. У пізніх авторів часто зустрічається *quam plures*=*complures*, *tam clarissimus*=*tam clarus*. Вищий ступінь все частіше передавався за допомогою слів *magis* та *plus*, прислівник зворотом таким, як *fi rma mente*. Упорядковуються форми займенників. Часто можна було прочитати *illum* замість *illud*, *illae* замість *illius*, *illo* замість *illi*. У розмовній мові відносні займенники *qui* та *quem* витісняють форми жіночого роду *quae* та *quam*.

Система вказівних займенників була надто складною, щоб вижити. Займенник *is* та *hic*, які майже не лишили слідів у романських мовах, були замінені займенниками *iste*, *ille*, *ipse*, які, до речі, часто плутають. *Ipse* могло також мати значення *idem*.

Майже всі синтетичні форми майбутнього часу латинської мови зникли, не лишивши слідів у романських мовах. Вони почали зникати через надмірне вживання перифрастичних зворотів, що видно з літератури починаючи з імператорських часів. *Debere*, *velle*, *habere* + інфінітив, таким чином, часто виражали не лише обов'язок і волю, а й часову майбутню дію; див. святий Августин, *In evang Joh.*, 4, 1, 2 *tempestas illa tollere habet totam paleam* “ця буря знесе всю соломку”. У реченнях мети й наслідку дієслова *debere*, *velle*, *posse*, *valere* часто служили для зміцнення (підкріплення) поняття умовного способу; замість *ut hoc faciatis* часто вживався зворот *ut hoc facere debeatis*.

Відкладні форми вийшли з розмовної мови; у текстах зустрічаємо *horto*, *uto*, *vesco*.

Перфекти ж типу *mortuus est*, *secutus est* навпаки добре збереглися і навіть послужили прикладом для новацій, таких як *interitus est*, *ventus est*, які іноді зустрічаються у текстах Середньовіччя. Тоді як супіни виходять з ужитку – вживання інфінітива є все більш поширеним. Він часто вживається після дієслова *facere* у такому звороті, як *facere aliquem venire*, “викликати когось”. У пізній повсякденній мові смисл прислівників підкріплювався прийменником: *in simul*, *in ante*, *ab ante*, *a foris*, *de foris*, *ab intus*, *de intus*. Багато з цих нових прислівників виступали також у ролі прийменників. Характерною для пізньої латини була плутанина сполучників. Таким чином, сполучник *nam* іноді набував протиставного значення, *autem* вживався замість *nam*, *seu* та *vel* замість *et*. Через таке послаблення смислу велика кількість сполучників, зокрема *sed*, *autem*, *at*, *verum*, *nam*, *enim*, зникла з повсякденного вжитку. Сполучник *quod* з'являється майже всюди. Часто зустрічаються звороти типу *dico quod* (або *eo quod*, *quia*, *quoniam*), *timeo quod*, *volo quod* (або *quatenus*, *qualiter*, *quo*), *ante quod*, *post quod*, *pro quod*.

Звичайно, відбувалося ще багато лінгвістичних змін, що заслуговують уваги, але незважаючи на всі зміни розмовна мова Пізньої Римської імперії загалом зберегла латинську структуру, а падіння римської влади не призвело до безпосередніх новацій.

1. Про вивчення адміністративного стилю Римської імперії див. A.Fridh, Terminologie et formules dans les *Variae* de Cassiodore, Götterborg, 1956; 2 детальне дослідження цього аспекту див. Chr. Mohrmann, *Etudes sur le latin des chrétiens*, I-III; 3 див. E.Lidfstedt, *Syntactica*, II с. 452 і 453 та *Late Latin* с. 81 і 82; G.A.Beckmann, *Die Nachfolgekonstruktionen des instrum. mentalen Ablativs*, с. 84 і 85; 4 див. Т. Андрій, *Bulletin de la Soc. de linguistique de Paris*, L III, 1957-1958, с. 138-139 приклади було взято з *Latomus*, XV, 1956, с. 354. Просодичні зміни, про які говориться вище описані у *Introduction a l'étude de la versification latine médiévale*, с. 10-11.

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В РИМСКОЙ ИМПЕРИИ III-IV вв
Валентина Миронова

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко
Бульвар Т. Шевченко, 14, Киев, 01601, Украина
e-mail: philolog@univ.kyiv.ua

Средневековая латынь является продолжением школьной и литературной латыни периода поздней Римской империи. В статье рассматривается лингвистическая ситуация до падения Империи. Материалом исследования являются административные документы и грамоты поздней Римской империи.

Ключевые слова: лингвистическая ситуация, разговорная латынь, поздняя Античность, средневековая латынь.

THE LINGUISTIC SITUATION IN THE ROMAN EMPIRE
OF THE 3RD AND 4TH CC.

Valentyna Myronova
Taras Shevchenko National University of Kyiv
Taras Shevchenko Blvd., 14, Kyiv, 01601, Ukraine
e-mail: philolog@univ.kyiv.ua

Medieval Latin is a continuation of scholarly and literary Latin as functioning in the later period of the history of the Roman Empire. The article deals with the linguistic situation before the fall of the Empire. Both official documents and edicts (official orders) of the period have been studied.

Key words: linguistic situation, colloquial Latin, Late Antiquity, Medieval Latin.

Стаття надійшла до редколегії 4.05.2010 р. Статтю прийнято до друку 19.09.2010 р.